

BERGEN OP ZOOM: EEN KLEINE PROFIELSCHETS VAN DE GROTE MARKT

Gerrit Groeneweg

In Bergen op Zoom bestonden reeds lang plannen voor een ingrijpende reconstructie van het terrein van de Grote Markt. Niet alleen het plaveisel en het straatmeubilair (abri, straatlantaarns, verkeersborden etc.) maar ook tal van kabels en buizen in de ondergrond zouden bij die gelegenheid worden vernieuwd of uitgebreid.

Door de werkzaamheden op de voet te volgen moest het mogelijk zijn om iets meer te weten te komen over het ontstaan en de ontwikkeling van het hart van Bergen op Zoom.

In februari-maart 1984 gingen de werkzaamheden van start met het verwijderen van het plaveisel. Vervolgens trok men een lange, circa 1½ meter diepe sleuf voor de aanleg van leidingen voor de stadsverwarming vanaf de Fortuinstraat tot aan de Gertrudiskerk, met halverwege een aftakking naar het stadhuis.

Eén van de meest opzienbarende vondsten die daarbij te voorschijn kwam, was een eeuwenoude put, waarop eertijds de stadspomp stond. Dankzij het initiatief van de Juniorkamer Het Markizaat is die eeuwenoude waterput thans weer getooid met een fraaie pomp.¹

Op verzoek van de Stichting In den Scherminckel tenslotte werd aan de zuidzijde van de Grote Markt een rechthoekige kuil gegraven, circa 3½ m lang, circa 2 m breed en ruim 2 meter diep (Afb. 5.a).²

Bij al die graaf-activiteiten konden een aantal waarnemingen worden gedaan, die zeker de moeite van het vermelden waard zijn.

Zo is daarbij gebleken, dat de Grote Markt tegenwoordig veel hoger ligt dan vroeger het geval was. Aan de kant van het Stadhuis is het Marktterrein sedert de twaalfde eeuw met circa een meter opgehoogd; aan de tegenover liggende zuidzijde zelfs met meer dan twee meter! Onder de huidige bestrating, vaak zo'n meter dieper, bevonden zich de overblijfselen van het plaveisel uit vroeger tijden.

Langs de voorgevel van het stadhuis liep in de dertiende eeuw een slootje (Afb. 5.b); de restanten van de oever-beschoeiing waren nog aanwezig!

Spitschotels

Van overal onder het marktterrein kwamen scherven te voorschijn, meestal daterend uit de dertiende en veertiende eeuw.³

Opvallend was het grote aantal fragmenten van spitschotels dat daarbij kon worden verzameld.

1. C. Vanwesenbeeck, *De geschiedenis van de openbare drinkwatervoorziening te Bergen op Zoom* (Bergen op Zoom, 1985).
2. Op 30-8-83 verzocht deze stichting het gemeentebestuur om toestemming voor het graven van een proefsleuf. In de aanvraag werd toegezegd, dat contact zou worden opgenomen met de ROB met het oog op deskundige begeleiding van de opgraving en in verband met de registratie van bodemprofielen. Bij hun brief van 22-9-83 verleende het gemeentebestuur de gevraagde toestemming, mits de „opgraving” in nauw overleg met de toenmalige dienst Gemeentewerken zou geschieden. Met de ROB werd overigens geen contact meer opgenomen.
3. De heer F. Gieles maakte een verslagje van de door hem gedane bodenvondsten op de Grote Markt (19 mei 1984). Ik ben hem bijzonder erkentelijk voor het feit, dat ik daarvan fotokopieën mocht ontvangen.

Afb. 1.
Tekening van de Grote Markt te
Bergen op Zoom, door Hans Bol,
1580.



Een spitschotel is een langwerpige, handgevormde en vaak fraai versierde schotel, die men vroeger onder het braadspit plaatste. Het vet dat van het gebrad droop werd door de schotel opgevangen en kon weer over het vlees worden geschept, als althans dat vlees voldoende vet bevatte om „zichzelf te kunnen bedruipen”.

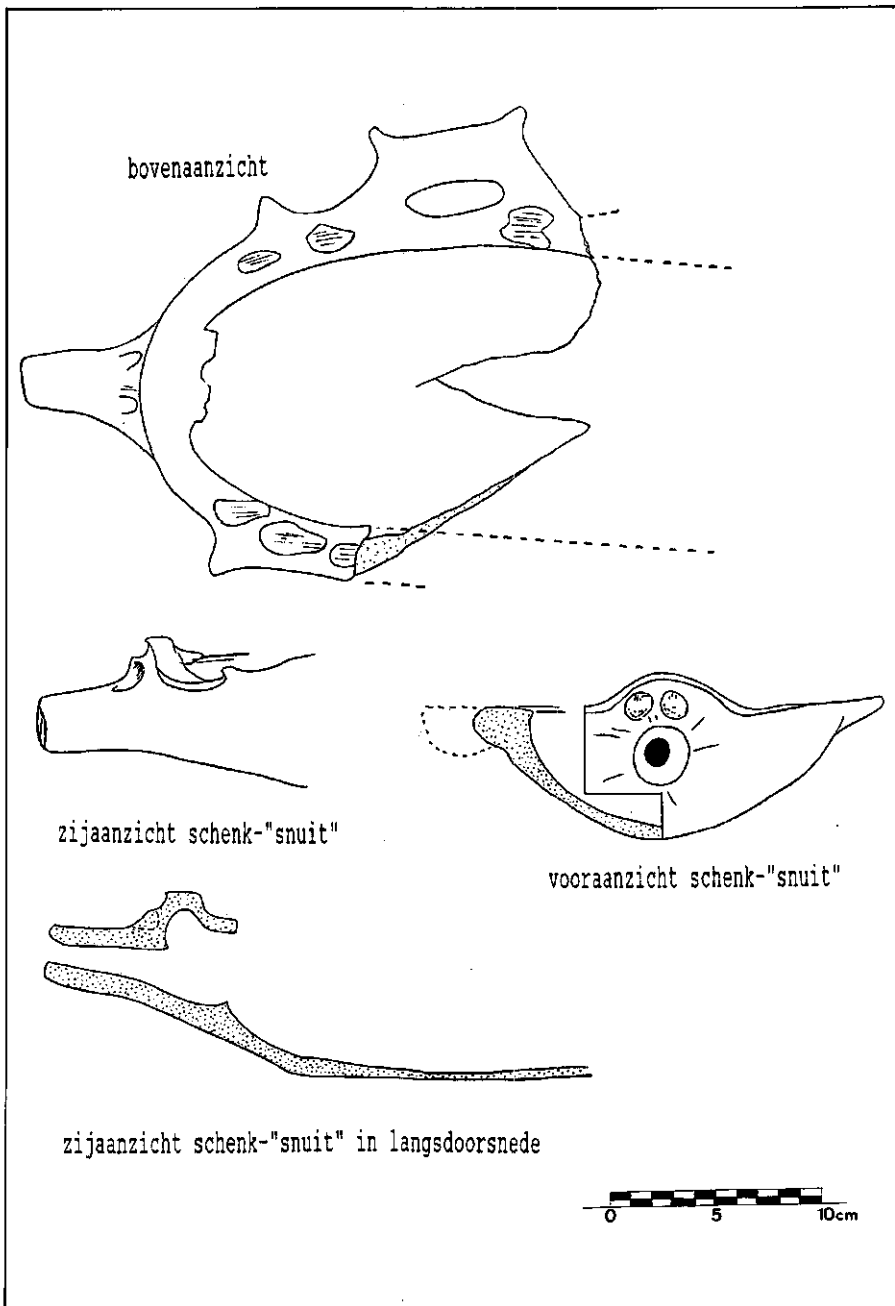
Het formaat van de spitschotels was niet groter dan zo'n 40 centimeter. Het voorkomen van het relatief grote aantal fragmenten van spitschotels zou verband kunnen houden met de functie van het marktterrein. Zeker tijdens de beide jaarmarkten die Bergen op Zoom kende, moet de Grote Markt een belangrijke verzamelplaats zijn geweest, waar tallozen geruime tijd vertoefden, ver van huis en haard. Wat smaakt er beter op een koude marktdag omstreeks pasen of in november dan een warm, vers gebraden stukje vlees? Organiseerde vroeger hier iedereen zijn eigen barbecue of exploiteerden plaatselijke horeca-ondernemers hier hun kraampjes met gebraden worst en gevogelte? We weten het niet. Eén ding is zeker: het aantal fragmenten van spitschotels is op de Grote Markt in relatie tot het overige aardewerk oneindig veel groter dan in afvalkuilen in Bergen op Zoom uit dezelfde periode.

Een bijzonder fraaie spitschotel kwam vlak onder de voorgevel van het Stadhuis te voorschijn uit een greppeltje dat daar vroeger moet hebben gelopen (Afb. 2 en 5.b). Op de rand van de roodbruine langwerpige schotel zijn ovale vlekken in witbakkende klei aangebracht en aan één van de lange zijden bevindt zich het handvat. Langs het uiteinde van de schotel kon men het gesmolten vet eruit schenken. Normaliter bevindt zich daar een schenk- lip of een gootje. Aan deze spitschotel echter is een buisvormige schenk- tuit

bevestigd. In combinatie met twee indrukzels bovenaan creëerde men een eenvoudige varkenssnuit als schenktuit!

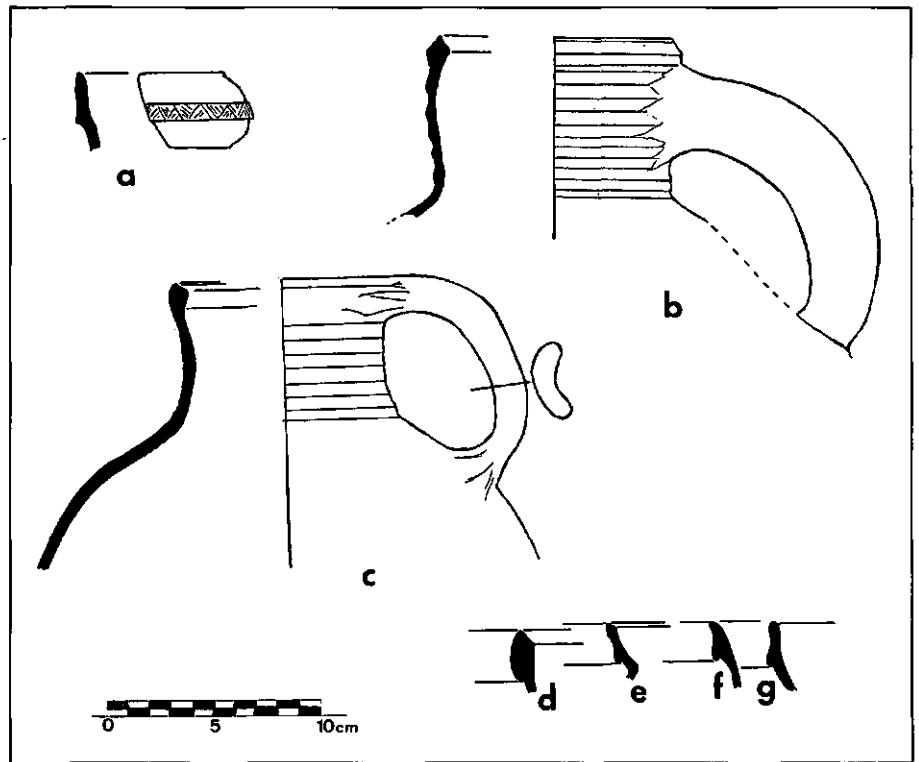
Van Reimerswaal is een spitschotel bekend met een fraaier uitgevoerde varkenssnuit. Dat exemplaar dateert vermoedelijk uit de periode 1275-1324.⁴ In die tijd werd de spitschotel trouwens vaak fraai uitgevoerd, een decoratie met duimindrukken of met witbakkende klei is wel het minste, dat we dan mogen verwachten. Uit Brugge is zelfs een spitschotel bekend, waarbij op de schenktuit een bebaarde mannenkop is afgebeeld; dat exemplaar dateert uit de periode 1250-1300.⁵ Maar ook tal van andere keramische gebruiksvoorwerpen voorzagen men in de late middeleeuwen van al dan niet natuurgetrouw uitgebeelde maskers.⁶

Afb. 2.
Spitschotel (ca. 1300): roodbakkende klei, handgevormd, loodglazuur op de binnenzijde, vlekken in witbakkende klei op de rand, schenktuit in de vorm van een varkenssnuit.



4. Collectie Van Beuningen-De Vriese, Rotterdam.
5. H. De Witte, „De dienst archeologie te Brugge en het onderzoek 1977-1981”, *Jaarboek Brugge Stedelijke Musea 1982* (Brugge, 1983), 141-168, afb. 11.
6. F. Verhaeghe, „La céramique très décorée du bas moyen âge en Flandre”, in: G. Blieck (Ed.), *Travaux du Groupe de Recherches et d'études sur la céramique dans Le Nord-Pas-de-Calais* (Actes du colloque de Lille 26-27 Mars 1988; Numéro hors-série de Nord-Ouest Archéologie (1989) 19-114.

Afb. 3.
 Bodenvondsten (ca. 1300):
 randfragment van een steengoed kan,
 radstempel-decoratie op de rand,
 ijzer-engobe (a); halsfragment van een
 rood aarden kan, ongeglazuurd (b);
 idem van een blauw-grijze kan,
 gemagerd met fijn grind, Elmpter
 waar (c); randfragmenten van grijs
 aardewerk (d-g).



Kannen en kruiken

Bij de spitschotel werd ook een rood-bruine kan aangetroffen (Afb. 3.b), de fragmenten van een grote grijze waterkan (Afb. 3.c), wat randfragmenten van grijs aardewerk (Afb. 3.d-g), een geglazuurde scherf met reliëfversiering (niet afgebeeld) en een randfragment van een steengoed kruik (Afb. 3.a).

Van de rode kan is alleen het bovenste deel teruggevonden.

Het karakteristieke randprofiel van die kan is kenmerkend voor de dertiende eeuw, maar kan nog tot 1325 in gebruik zijn geweest.⁷

Maar ook de grijze kan vraagt onze aandacht. Wat bij dat exemplaar direct opvalt zijn de kleur en de structuur van de scherf. Aan de oppervlakte is de kan donker grijs, bijna zwart, maar op de breukvlakken is de kleur bijna wit. Wat ook opvalt is de bijzonder grove magering van de klei. In plaats van fijn zand als mageringsmiddel, zoals dat bij het aardewerk uit Bergen op Zoom normaliter het geval is, heeft men voor deze kan gebruik gemaakt van fijn grind. Niet alleen aan de structuur van de scherf, maar ook aan het randprofiel en aan het lintvormige oor, is direct te zien, dat we hier met een vreemde eend in de bijt van doen hebben. De plaats van herkomst van deze kruik moeten we in het gebied van de Nederrijn zoeken, in Elmpt en Brüggén (bij Roermond) en mogelijk ook in Oosterbeek. In oostelijk Noord-Brabant komt dat „Elmpter” materiaal vrij vaak voor, maar meer naar het westen toe wordt het schaarser. Voor Bergen op Zoom is dit de eerste keer, dat we dit tegenkomen.

Evenals de spitschotel en de rode waterkan, komt Elmpter waar voor in de periode vanaf 1275 tot circa 1350.⁸ Een belangrijk houvast voor de datering van de vondsten uit het greppeltje voor het stadhuis biedt ook het randfragment van de steengoed kruik (Afb. 3.a). Dit soort kruiken, waarvan de manchetvormige rand is versierd met behulp van een radstempel en waarvan de gehele buitenkant bedekt is met een paars-bruine ijzer-engobe, verschijnen kort voor 1300 en zijn vooral in het eerste kwart van de veertiende eeuw in gebruik.⁹

7. Zie o.a. H.L. Janssen, „Later medieval pottery production in the Netherlands” en F. Verhaeghe, „Medieval pottery production in coastal Flanders” in: *Ceramics & Trade; the production and distribution of later medieval pottery in north-west Europe* (Ed. P. Davey & R. Hodges) (Sheffield, 1983), 63-94 (fig. 7.8) en 121-185 (fig. 9.9).

8. H.L. Janssen, „Het middeleeuwse aardewerk: ca. 1200-ca. 1550” in: *Van Bos tot Stad; opgravingen in 's-Hertogenbosch* (Red. idem) ('s-Hertogenbosch, 1983) 188-222.

9. A. Bruijn, *De Middeleeuwse pottenbakkerijen in Zuid-Limburg (Nederland)* (Publikatie van het provinciaal gallo-romeins museum te Tongeren 9) (Tongeren, 1965).

Schoorsteenpot?

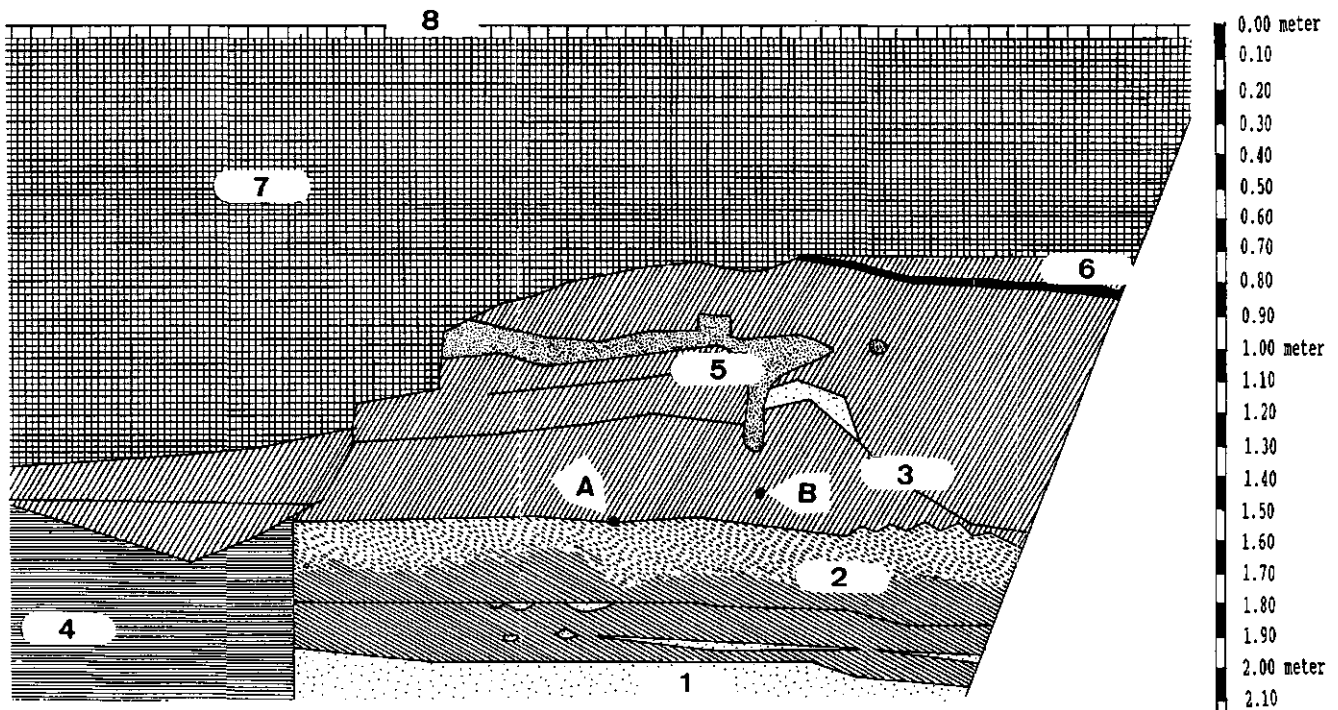
Toen omstreeks 1300 voorlangs het huidige stadhuis een greppeltje liep, was de Grote Markt ongetwijfeld al als marktterrein in gebruik; het is niet bekend of toen op de plaats van het huidige stadhuis al bebouwing aanwezig was. Misschien wel, want tussen het materiaal uit het greppeltje bevond zich een handgevormde scherf, die we vrijwel zeker als bouwkeramiek kunnen bestempelen. De ruim een centimeter dikke scherf is rood-bruin van kleur met een grijze kern. Aan de binnenzijde zijn geen sporen van glazuur, versiering, gebruik of slijtage te zien. Op de buitenkant is een kleistrip aangebracht, versierd met een reeks duimindrukken en vervolgens bedekt met geel tot groen getint loodglazuur. Uit Gent, maar ook uit Engeland zijn vergelijkbare fragmenten bekend, die afkomstig zijn van schoorsteenpotten. Ze komen gedurende de gehele dertiende eeuw voor, in het bijzonder in de tweede helft van die eeuw.¹⁰ Eventueel zou ook nog gedacht kunnen worden aan het restant van een nokbekroning. Omdat elk spoor van slijtage, erosie etc. ontbreekt heeft dit stuk bouwkeramiek wellicht nooit z'n plaats van bestemming op een nok of schoorsteen gevonden, maar verdween het voortijdig tussen huishoudelijk en ander afval.

Akkerbouw op de Grote Markt

Bijzonder interessant was het wandprofiel van de kuil, die op verzoek van de Stichting In den Scherminckel aan de zuidzijde van de Grote Markt werd gegraven (Afb. 4 en 5.a). Frappant waren de parallellen met de resultaten van het archeologisch onderzoek naar middeleeuwse akkerbouw langs de Zuidmolenstraat, dat in 1983 onder supervisie van de provinciale archeoloog, drs. W.J.H. Verwers, werd uitgevoerd (Afb. 5.c).

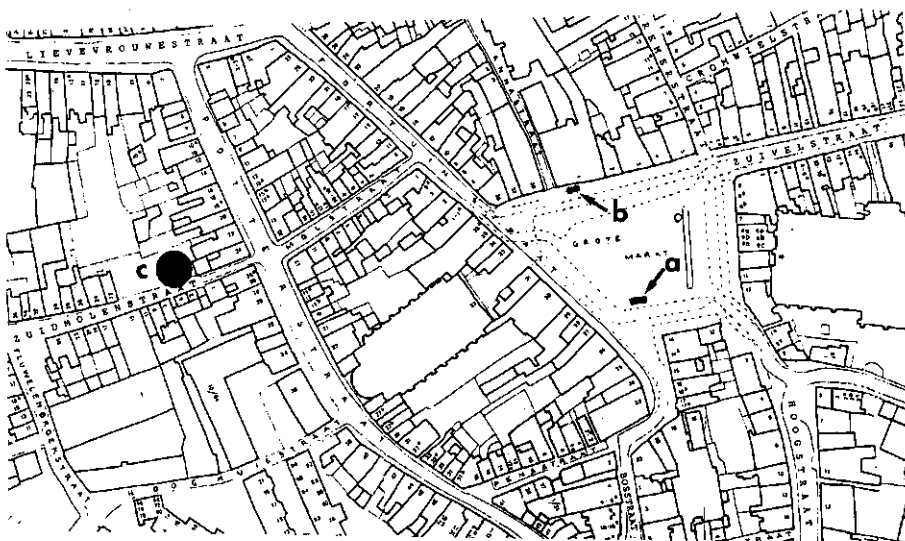
Onder in de kuil, op een diepte van circa twee meter onder het straatniveau van de Grote Markt, bevond zich de geschapen grond. Schoon zand, dat ooit aan de oppervlakte lag in een periode waarin van bewoning ter plaatse

10. W. Van Doorne, „Bennesteeg; laat-middeleeuwse afvalput”, *Stadsarcheologie IV* (1980) 2-21.



Afb. 5.

Situatieschets van de Grote Markt en omgeving, waarop is aangeduid de kuil waar de bodemprofielen (Afb. 4) konden worden bestudeerd (a), de plaats waar omstreeks 1300 een greppeltje liep (b) en de locatie van het akkertje aan de Zuidmolenstraat (c).



nog geen sprake was. Waarschijnlijk nog voor het jaar 1000 is men delen van het latere Bergen op Zoom in cultuur gaan brengen. Aan de Zuidmolenstraat zien we in die periode akkerbouw verschijnen, hetzelfde gebeurt op de plaats, waar nu de Grote Markt is gelegen. De akkergrond werd voortdurend opgehoogd met stalmest, heideplaggen enzovoorts. En ook dan zien we hetzelfde verschijnsel, dat we ook aan de Zuidmolenstraat konden waarnemen: stuifzand! Het laagje vruchtbare akkergrond, het esdek, wordt naar boven toe steeds zanderiger. Maar ook midden in het esdek is heel fraai te zien, hoe ploegsporen zijn volgestoven met fijn wit stuifzand (Afb. 4.2). Bovenop dit esdek, circa 1½ meter onder het huidige straatniveau, waren nog restanten zichtbaar van de allerlaatste ploegsporen voordat men hier definitief alle agrarische activiteiten beëindigde. Op dat niveau werd een klein potscherfje gevonden: geel-grijs van kleur, hard gebakken, voorzien van een rood-bruine beschildering (Afb. 4.A). Dit zgn. Pingsdorffachtig materiaal was in gebruik tot ± 1225. Na 1225, toen er blijkbaar een einde was gekomen aan de akkerbouw op het terrein van de huidige Grote Markt, heeft men het terrein al dan niet gefaseerd, in waarschijnlijk korte tijd (veertiende-vijftiende eeuw?) fors opgehoogd tot zo'n 70 à 80 cm onder het huidige straatniveau (Afb. 4.B en 4.3).

Dit in tegenstelling tot de Zuidmolenstraat, waar men de akker verliet, waarna het terrein door een dikke laag fijn zand werd ondergestoven. In een veel latere periode (achttiende eeuw?) heeft men de Grote Markt grondig gereconstrueerd. Bij die gelegenheid groef men een kuil van meer dan twee meter diep, die werd volgestort met puin en paardemest (Afb. 4.4). Daarna volgde de laatste forse ophoging van de Grote Markt tot het huidige straatniveau (Afb. 4.7).

Als er wat meer potscherfjes hadden kunnen worden verzameld uit het profiel van de kuil, dan was het wellicht mogelijk geweest om de achtereenvolgende reconstructies van de Grote Markt wat beter te dateren. Toch geeft alleen al de informatie over de akkerbouw en de zandverstuivingen in het hart van Bergen op Zoom vóór 1225 een waardevolle bijdrage aan de kennis over de ontwikkelingsgeschiedenis van de stad.

Afb. 4.

Opbouw van de bodem van de Grote Markt (Afb. 5.a) vanaf het straatniveau, tot een diepte van ruim 2 meter daaronder:

- 1 = loodzand, ca. 90 dik en naar onderen toe gevolgd door ijzeroer.
- 2 = esdek (akkergrond) met zandlensjes; naar boven toe wordt het zwarte esdek lichter van kleur (stuifzand); bovenop het esdek bevond zich een (opgewerkte) scherf van Pingsdorffachtig materiaal (A).
- 3 = doorwerkte ophoging met veertiende/vijftiende eeuws handvat van een grijze waterkan (B).
- 4 = baksteenpuin, paardemest, hout.
- 5 = klei.
- 6 = brandlaagje.
- 7 = recente verstoring.
- 8 = straatniveau.